

İtibaren giderek hıristiyan nüfusta azalma olmuştur. Osmanlı idaresi altındaki bölgelerin şehir ve kırlardaki hâne toplamı XVI. yüzyıl ortasında 4292 iken 1048'de (1638) 3062, 1059'da (1649) 2126, 1072'de (1662) ise 1340 hâneye düşmüştür (Fisher, s. 77).

Osmanlı hâkimiyeti sırasında Kırım'da giderek ziraatın da önem kazandığı ve çiftlikler kurulduğu, tarıma elverişli sahaların ekilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Ancak hayvan yetiştiriciliği yine de önemini korudu. Kırım transit ticarete ön plana çıktı. Kırım tüccarı Hazar kıyısındaki şehirlere, Moskova'ya, Kazan'a, Tebriz'e, kuzeyde Baltık ülkelerine ve Tuna boyundaki merkezlere kadar gidiyordu. Bunlar aldıkları kürkleri ve diğer mâmulleri Anadolu'dan gelen tâcirlere satıyorlardı. Kırım'dan Osmanlı ülkesine ve Mısır'a daha çok esir, kürk, deri balık ve balık ürünleri, bal mumu, tuz sevkiyatı yapılıyordu. Anadolu'dan ise muhtelif pamuklu dokumalar Kırım'a gelir ve buradan Kuzey steplerindeki ülkelere ulaştırılırdı. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi bu ticaretten söz ettiği gibi 1735'te konsolos olarak Kırım'a giden Peyssonnel, Kefe yoluyla Kırım içlerine ve steplere gönderilen pamuklu mâmullerin değerinin 1750'lerde 1.5 milyon kuruşa ulaştığını yazar.

1600-1750 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Kırım Hanlığı arasındaki siyasî ilişkilerde başlayan değişme, hanlığın daha sıkı bağlarla Osmanlı kontrolüne girmesine yol açtı ve bunda kuzeyden Kırım'a yönelik Kazak ve Rus tehditlerinin büyük rolü oldu. Daha 1616'da Kazaklar Kefe'ye saldırmışlardı. 1624'te Nogaylar'la birleşen Kazaklar Kefe'de tahribata yol açtılar ve eski Kırım'a da saldırdılar. 1629'da Karasubazar, Mangub yağmalandı ve yakıldı. Elli gemilik bir Kazak filosu Gözleve'ye

saldırap şehri yaktı. Bütün bu gelişmeler, Osmanlılar'ı, Kırım'da emniyeti sağlamak ve saldırıları önlemek için bazı kalelerde tahkimat yapmaya ve asker istihdamına mecbur bıraktı. Evliya Çelebi'nin *Seyahatnâme*'sinde söz konusu tahkimat ve buradaki mücadeleye dair geniş bilgi bulunmaktadır. Ayrıca Kırım'ın XVII. yüzyılın ikinci yarısındaki sosyal ve ekonomik yapısı hakkında da bilgi veren Evliya Çelebi Tuzla, Ferahkırman, Gözleve, İnkerman, Balıklava, Mangub, Salacık, Bahçesaray, Akmescid, Karasu, Suğdak, eski Kırım, Kefe, Kerç gibi merkezlere dair geniş açıklamalar yapar (*Seyahatnâme*, VII, 560-701).

1197'ye (1783) kadar Osmanlı himayesinde Kırım hanları tarafından idare edilen yarımada bu tarihte tamamen Ruslar'ın kontrolü altına girmiştir. Çarlık Rusyası'nın yıkılmasından sonra Sovyetler Birliği'nin bir parçası olan Kırım'ın asıl unsurunu oluşturan müslüman Kırım Tatarları, II. Dünya Savaşı'nın ardından ülkelerinden sürülmüş ve buraya Rus, Ukraynalı nüfus yerleştirilerek yarımada'nın demografik ve tarihî görünümü değiştirilmiştir. 1991'de Sovyetler'in dağılması üzerine Kırım Ukrayna'ya bağlı muhtar bir cumhuriyet haline gelmiş, Kırım Tatarları da ülkelerine dönmeye başlamış-

Gözleve'de Cuma Camii ve Tekkesi'nden günümüze ulaşan kalıntılar

Mimar Sinan'a atfedilen Gözleve'deki Han Camii

lardır. Tarihî eserler bakımından zengin olan Kırım'da önemli âbideler vardır. Özellikle Selçuklu ve Osmanlı tesiri altında cami, medrese, türbe, tekke, han, çeşme, köprü gibi binalar yapılmıştır. Eski Kırım'da Özbek Han Camii ve Medresesi, Sultan Baybars Camii, Bahçesaray'daki eski türbe Osmanlı öncesi eserlere örnektir. Bahçesaray'ın güneyinde Salacık mevkiinde Zincirli Medrese ve Kırım Hanlığı'nın kurucusu sayılan Hacı Giray'ın türbesi (1501) bugüne ulaşmıştır. Gözleve'deki Han Camii 959'da (1552) yapılmıştır ve Mimar Sinan'a atfedilir. Koleç Mescid, Karasu'daki Şor Camii, bir kervansaray ve hamam, Kefe'de Müftü Camii ve Tatar Han Camii, Kerç'te Beyazıt Camii, Mustafa Çelebi Camii Medresesi ve Hamamı, Bahçesaray'daki Han Sarayı XVI-XVII. yüzyıllara ait eserlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, I, 325-345; W. von Rubruk, *Moğolların Büyük Hanına Seyahat: 1253-1255* (trc. Ergin Ayan), İstanbul 2001, s. 22-23; İbn Battûta, *Seyahatnâme*, I, 357-370; J. Schiltberger, *Türkler ve Tatarlar Arasında: 1394-1427* (trc. Turgut Akpınar), İstanbul 1995, s. 118; Remmâl Hoca, *Târih-i Sâhib Giray Hân* (nşr. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973, s. 27; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VII, 560-701; Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlar Arasında* (trc. Mehmet R. Uzmen), İstanbul 1996, s. 118-122; Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la mere noire*, Paris 1820, tür.yer.; M. Bronevskiy, *Kırım* (trc. Kemal Ortaylı), Ankara 1970; Ethem Feyzi Gözaydın, *Kırım*, İstanbul 1948; Oktay Aslanapa, *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri*, İstanbul 1979, s. 5-32; G. Veinstein, "La population du sud de la Crimée au début de la domination ottomane", *Memorial Ömer Lütfi Barkan*, Paris 1980, s. 227-249; Halil İnalçık, *Sources and Studies on the Ottoman Black Sea I: The Customs Register of Caffa 1484-1490*, Cambridge 1996, tür.yer.; A. Fisher, "The Ottoman Crimea in Sixteenth Century", *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars*, İstanbul 1998, s. 35-65; a.mlf., "The Ottoman Crimea in the mid-seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations", *a.e.*, s. 67-77; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Ankara 2000, s. 193-284; M. Brendei - G. Veinstein, "Règlements de Suleyman Ier concernant le liva de Kefe", *Cahiers du monde russe et soviétique*, XVI/1, Paris 1975, s. 57-104; M. Bala, "Kırım", *İA*, VI, 741-746; B. Spuler, "Kırım", *EP* (İng.), V, 136-137.

DA

Kırım Hanlığı (1441-1783). Kırım Hanlığı, siyasî bir teşekkül olarak XIV. yüzyılın ikinci yarısında Altın Orda Devleti'nin içine düştüğü taht kavgaları sonrasında parçalanması neticesinde ortaya çıkmıştır. Bu karışıklıklar sırasında

KIRIM

Kırım'da 1930 yılında yıktırılan Curzuf Camii

Kırım rakip beylerin ve hanların sığındığı bir bölge durumundaydı. 1380'de Mamay, Toktamış Han'a yenilince Kırım'a kaçtı. Aynı şekilde İdikü (Edike), Toktamış'a karşı mücadelesinde Kırım'ı üs olarak kullanıyordu. Bu suretle Kırım, parçalanmakta olan Altın Orda Devleti içinde müstakil bir siyasi varlığa aday görünüyordu. Cengiz Han soyundan prensler bu bölgeye dayanarak hanlıklarını ilân etmekte ve ardından Volga üzerinde merkezi ele geçirmeye çalışmaktaydılar. Toktamış Han bunlardan biridir. 1394-1395'e doğru Toktamış gibi Cuci'nin küçük oğlu Tokay Timur soyundan olan Baş-Timur Kırım'da sikkeye kendi adını da koyarak hâkimiyet iddiasında bulundu. Kırım onun atalarının yurtluğu idi. Onun oğulları rakiplere karşı (Uluğ Muhammed ve Edike) mücadelelerden sonra nihayet Kırım'da ayrı bir hanlık kurmayı başardılar.

Kırım Hanlığı'nın gerçek kurucusu Hacı Giray olup adını taşıyan en eski para 845 (1441-42) tarihini taşır. XV. yüzyıl başlarında Altın Orda'da şiddetlenen iç rekabet ve savaşlar sebebiyle birçok kabile Orta Asya'ya yahut batıya Kırım'a ve Karadeniz'in kuzeyindeki steplere kaçmaktaydı. Belli başlı kabile beyleri, bu arada Şırın beyi gelip Hacı Giray'a iltihak etti. Hacı Giray, daha fazla sayıda kabileyi Volga havzasından kendi tarafına çekmek için çalışmaktaydı. Yarım asır sonra dahi Şırın beyi Eminek Mirza bir mektubunda, "Hep beyliğimiz dahi bu il ile durur" diyordu (Kurat, vesika XI). Hacı Giray, Altın Orda hanına karşı Moskova Knezliği ile dostluk tesis ederek durumunu kuvvetlendirdi.

İstanbul'un zaptı üzerine Boğazlar'a ve Karadeniz'e hâkim olan Osmanlılar'la irtibat kurup Cenevizliler'e karşı ittifak yaptı. 1454 yazında Osmanlı-Kırım müşterek kuvvetleri ilk defa olarak Kefe'yi muhasara etti. Kefe Cenevizlileri Osmanlı sultanına ve Kırım hanına yıllık vergi vermeye razı oldular. Hacı Giray, Altın Orda hanlarının meşrû vârisi sıfatıyla Kefe'yi yarıklarında kendi ülkeleri arasında saymaktadır. Bundan başka Hacı Giray bir tarhanlık yarlığında (a.g.e., vesika VI) Kırım'dan başka Taman, Kabartay (Kabada) ve Kıpçak bölgelerini de hâkimiyet sahası içinde göstermektedir.

Altın Orda gibi Kırım Hanlığı'nın da büyük zaafı irsî kabile beylerinin devletin gerçek hâkim ve sahibi olmalarıdır. Kabile reisleri yahut han ailesi içinde rekabetler, bu kabilelerin birbirlerine karşı gruplar oluşturarak kolayca bir iç savaşa sürüklenmesine yol açmaktaydı. Hacı Giray'ın ölümünün (871/1466) ardından oğulları arasında taht kavgaları başladı. Bu mücadelede yenilenler, yarımada dışındaki steplere kaçarak yahut Kefe'ye sığınarak taht kavgalarını sürdürüyorlardı. Kefe Cenevizlileri durumlarını kuvvetlendirmek için bu mücadeleleri körüklemekteydi. Esas taht rekabeti Nur Devlet ile Mengli Giray arasında idi. Mengli Giray mağlûp olarak Kefe'ye sığındı. Orada Kefe "tundun"u olan Şırın kabilesi beyinin ve Cenevizliler'in yardımıyla 1468'de Kırım tahtını

Kırım hanlarının sarayından iki görünüşü

tekrar ele geçirdi. Cenevizliler, Mengli Giray'ın Osmanlılar'a karşı sağlam bir müttefik olduğuna inanıyorlardı. 18 Rebiülâhîr 874'te (25 Ekim 1469) Mengli Giray, Fâtihten Sultan Mehmed'e "karındaşım" hitabıyla yazdığı bir mektupta Yâkub Bey'in donanmayla gelip Kırım sahillerinde iki şehri yakıp yağma etmesinden şikâyet etti. 880'e (1475) doğru Kefe tudunu ve Şırın Beyi Eminek, Osmanlılar'la anlaştığı ithamı altında Cenevizliler'in ısrarlarıyla mevkiinden uzaklaştırıldığı zaman beyleri ve kabilelerini etrafında toplayarak ayaklandı. Mengli Giray'ı kaçmaya mecbur etti. Mengli Giray Cenevizliler'e sığındıysa da onlar Nur Devlet'le anlaşarak kendisini hapsedtiler. Nur Devlet'le de bozuşan Eminek, Cenevizliler'e karşı Osmanlı padişahına müracaat etti. Fâtihten Sultan Mehmed bunu fırsat bilerek Gedik Ahmed Paşa'yı kuvvetli bir donanmayla Kırım'a gönderdi (880/1475). Kefe ile Kırım sahillerinde Cenevizliler'e ait bütün limanlar ele geçirildi. Gedik Ahmed Paşa tarafından hapisten çıkarılan Mengli Giray, Ceneviz dostu olan Nur Devlet'in elinden hanlığı almayı başardı ve Ahmed Paşa ile bir anlaşma yaparak Osmanlı sultanının tâbiliğini kabul etti. Bir buçuk ay sonra padişaha yazdığı bir mektupta bu statüyü teyit etti. Umumiyetle iddia edildiği şekilde bir tâbiiyet vesikası mevcut olmakla beraber Ahmed Paşa ile imzalanan antlaşmada han padişahın dostuna dost, düşmanına düşman olmayı ve onun hâmilliğini kabul etmiştir.

881'de (1476) Altın Orda Hanı Seyyid Ahmed Kırım'ı istilâ etti. Mengli Giray Kırkyer'e (Çufutkale) sığındı. Altın Orda hanı, Osmanlı padişahının tehdidi üzerine Canıbeg adında bir valisini bırakarak memleketine döndüyse de bu defa Nur Devlet, Osmanlı himayesinde Kırım Hanlığı'nı ele geçirmeyi başardı. Mengli Giray İstanbul'a getirilerek hapsedildi. Bir müddet sonra Kırım kabile aristokrasisinin başı Eminek, Nur Devlet Han'a karşı karşılaşmalar çıkarıp padişahın Mengli Giray'ın gönderilmesini istedi (a.g.e., vesika IX) ve 883'te (1478) Mengli Giray, İstanbul'dan gönderilen ilk han sıfatı ile Kırım tahtını tekrar ele geçirdi. Osmanlı vekâyi'nâmelerinde Mengli Giray'ın 1475'te tahta çıkışına ait hadiselerle 1478'deki hadiseler birbirine karıştırılmıştır (İnalçık, *TTK Belleten*, VIII/30 [1944], s. 217-221). Mengli Giray'ın bu üçüncü saltanatı esnasında (1478-1514) Kırım Hanlığı sağlam bir şekilde yerleşmiştir. Osmanlı himayesi ise hanlıkta otorite birliğini sağlamış, son

Altın Orda hanlarının birleştirme teşebbüslerine, ardından Moskova'nın genişleme siyasetine karşı hanlığın varlığını garanti altına almıştır. Hanlık da ilk defa 889'da (1484) II. Bayezid'in Akkırman seferine katılarak Osmanlılar'la batıda iş birliği siyasetine bağlanmıştır. Nihayet Yavuz Sultan Selim'in kayınpederi olan Mengli Giray, sağladığı askerî destekle onun Osmanlı tahtına geçmesine de yardım etmiştir.

1502'de Mengli Giray, Saray şehrini tahrip ederek Altın Orda Hanlığı'na son darbeyi vurduktan sonra Moskova ile ittifak siyasetinden vazgeçti. Altın Orda'nın sukutu ile meydana çıkan bu iki devlet Altın Orda sahasına hâkim olmak için mücadeleye girişti. Kırım Hanlığı Moskova'ya karşı Yagellonlar'la sıkı ittifak siyasetini kabul etti (917/1511). Hanlık, Cengiz Han oğullarının Beyaz Rusya ve Ukrayna'da tarihî haklarından Yagellonlar lehine vazgeçiyor, fakat merkeze hâkim olmak istiyordu. I. Mehmed Giray (1514-1523) babasının son yıllarında kalgay sıfatı ile, ardından han olarak Moskova Knezliği'ne karşı şiddetli aynlara başladı, Yagellonlar'la ittifakı yeniledi (926/1520, muahede metni için bk. Zernov – Feyzhanoglu, s. 3 vd.). Kardeşi Sâhib Giray Kazan tahtına geçti (927/1521). Oka nehri üzerinde Belski'nin ordusunu bozguna uğratarak Moskova önüne kadar gitti ve şehrin etrafını ateşe verdi. Ertesi yıl Astrahan'ı ele geçirdi. Moskof beyi yıllık bir vergi (tıyış) ödemeyi kabul etti.

Mehmed Giray, hanlığı en kuvvetli noktasına eriştiği bir anda Astrahan seferinden dönerken Nogaylar tarafından bir baskında öldürüldü ve eseri de yıkıldı. Bundan sonra Kırım Hanlığı, Moskova Knezliği ile Volga havzasında Altın Orda mirası üzerinde şiddetli bir mücadeleye girişti. Bu mücadele iki devreye ayrılır. Birincisi, 1532'de eski Kazan Hanı Sâhib Giray'ın (1532-1551) padişahın yardımıyla Kırım tahtına çıkması, ikincisi Moskova Çarı IV. Ivan'ın Volga havzasını hâkimiyeti altına almasıdır (1552-1556). Birinci dönemde Kırım'da kabileler rakip hanlar etrafında Osmanlı hâkimiyetine karşı birtakım iç savaflara ve Kazan ile Astrahan'da Moskova'nın nüfuzunun yerleşmesine sebep oldular. 1532'de Moskova hâkimi, Safâ Giray'ı Kazan'dan attırarak kendi adamı Can Ali'yi hanlığa getirtti. Bu esnada I. Mehmed Giray'ın oğlu Gazi Giray ve ardından kardeşi İslâm Giray, Cengiz Han yasasına göre kabilelerin seçtikleri

hanlar sıfatı ile tahta çıktılar. I. İslâm Giray padişahın gönderdiği hanlara, Saâdet Giray ve ardından Sâhib Giray'a karşı şiddetli mücadelelerde bulundu. İslâm Giray rakibine karşı tutunamadığı zaman kabilelerle Orkapı (Perekop) berzahı dışındaki steplere çekiliyor ve saldırılarını sürdürüyordu. Bunun sonucunda bağımsız han sıfatıyla 1532'de hanlık tahtını ele geçirmeyi başardı. Fakat Osmanlılar'la uzlaşmak zorunda kaldı. Ardından tekrar isyan edince Sâhib Giray, Kıpçak bozkırındaki Nogaylar'ın beyi Bâki Bey vasıtasıyla onu bertaraf etmeye muvaffak oldu. İki yıl süren bu mücadeleden sonra Sâhib Giray Kırım tahtında mevkiini sağlamlaştırdı (1534). Onunla beraber Kırım Hanlığı üzerinde Osmanlı metbûluğu ve nüfuzu gerçek bir şekilde yerleşti.

İkinci dönem, Sâhib Giray'ın Moskova'ya karşı şiddetli saldırılarıyla kendini gösterir. Onun sayesinde Osmanlılar da Moskova tehlikesini görmeye ve hanı kuvvetle desteklemeye başladılar. Sâhib Giray, Kazan'da tekrar Safâ Giray'ı hanlığa getirdi ve 956'da (1549) Osmanlı topraklarının yardımıyla Astrahan'ı zaptetti. Onun bu kudret derecesine erişmesi üzerine Osmanlılar'dan Közleve İskelesi'ni istemesi ve Sadrazam Rüstem Paşa ile üstünlük münakaşası endişeler uyandırdı. İstanbul'dan gönderilen Devlet Giray Han onu katletti (958/1551). Ertesi yıl Ruslar Kazan'ı ve dört yıl sonra da Astrahan'ı ele geçirdiler. Sâhib Giray devrinde hanlığın nüfuzu çeşitli seferlerle Kafkasya'da Çerkezler üzerinde kuvvetlendirildi ve Kıpçak bozkırında Yûsuf Mirza idaresindeki Kiçi-Nogay kabileleri Kırım hanının ve padişahın tâbiliğini kabul ettiler. Sâhib Giray atalarının siyasetine devam ederek birçok kabileyi Kırım yarımadasına getirip yerleştirdi. Orak, Kasay, Ur-Mehmed (Or-Membet) ve Tokuz (?) kabilelerinin bir kısmı batıya, Karadeniz'in kuzeyindeki steplere, Besarabya'ya (Bucak) nakledilmiştir. Umumiyetle Nogay kabilelerinin zayıflaması stepleri Rus Kazakları'na serbest bırakmış ve aynı devirde Kırımîliler tarafından sıkıştırılan önemli miktarda Çerkez grupları bu Kazaklar'a katılmışlardır. Daha 1559'da Rus kazaklarıyla Çerkezler Azak Kalesi'ni kuşatma altına almışlardı. Devlet Giray döneminden (1551-1577) XVII. yüzyıl başlarında Karadeniz sahillerine sürekli Rus askerleri başlayınca-ya kadar geçen sürede Kırımîliler'in Ruslar'ı Volga havzasından geri atmak için mücadele ettikleri dikkati çeker. Bu de-

virde Karadeniz ve Kafkaslar için Rus tehlikesine karşı Osmanlılar'ın iş birliği de göze çarpar. Devlet Giray, 972 (1565) kışında Osmanlı topçularının da bulunduğu ordusuyla Rusya üzerine sonuçsuz bir sefer yaptı. Osmanlılar, 970'ten (1563) beri kuzeyde Astrahan'a bir sefer düzenlemeyi ciddi olarak müzakereye başlamışlardı. Yalnız Kırımîliler değil Kıpçak bozkırındaki Nogaylar'ın bir kısmı (Kiçi-Nogaylar), Orta Asya Türkleri, Hârizm hanı, şimdi "halife-i rûy-i zemîn" olan padişahı Rus-Kazak ilerleyişlerine karşı yardıma çağırırmaktaydı. Osmanlılar bir ordu göndererek Don-Volga arasında bir kanal açmak ve Astrahan'ı zaptetmek suretiyle iki taraftan kazanacaklarını düşündüler. Böylece evvelâ Ruslar'ı Kuzey Kafkasya ve Aşağı Volga havzasından çıkarmak, Kıpçak bozkırında ve Kırım üzerinde Osmanlı nüfuzunu takviye etmek imkânı hâsıl olacak, diğer taraftan Mâverâ-i Kafkas ve İran'daki fütuhat için ordu sevkiyatına daha elverişli bir yol açılmış bulunacaktı. 1569'da Kefe Beylerbeyi Kasım Paşa'nın idaresinde 15.000 kişilik bir Osmanlı ordusu Devlet Giray'ın ordusuyla birlikte, Don nehriyle Volga'nın en çok yaklaştığı bölgede Altın Orda hanlarının harabe halindeki eski başşehri civarına geldi. Kanal kazılamadı. Ordu güneye Astrahan'a giderek Ruslar tarafından müdafaa edilen kaleyi kuşattı. Kış yaklaşınca önce hanın askeri, ardından Osmanlı ordusu çözümlere büyük zayıflıkla Azak'a döndü. Kırım hanı, Astrahan ve Kıpçak bozkırında hanlık yerine Osmanlı hâkimiyetinin yerleşmesini istemiyordu ve Osmanlı planını sonuna kadar desteklemedi. Divanda Sokullu'ya muhalif olan yeni padişahın adamları da bunu neticesiz bir macera olarak tasvir ettiler. Ertesi yıl Çar Ivan'ın elçisi Novosiltsev Osmanlılar'la barışı sağladı. Padişah nâmesinde Kırım'da ve Çerkezler üzerindeki hâkimiyetini teyit ediyor, Kabartay'da inşa edilmiş Rus kalelerinin yıkılmasını ve Astrahan'dan geçen ticaret yolunun serbestliğini istiyordu. 979'da (1571) Devlet Giray'ın Rusya'ya seferinde Kırım kuvvetleri Moskova'ya kadar ilerleyerek şehrin etrafını bir defa daha yaktılar. Devlet Giray bu büyük başarı üzerine "taht algan" unvanını aldı. Padişah, kendisini İslâm'ın himayesinde büyük yararlık gösterdiği için hususi şekilde tebrik etti (Feridun Bey, II, 480). Fakat Kırım hanı esas maksadı olan, Kazan ve Astrahan'ın Ruslar tarafından boşaltılmasını sağlayamadı. 1000 (1592) yılında Osmanlı padişahı çardan resmen Kazan ve

KIRIM

Astrahan'ın iadesini istemekle beraber artık bu mücadele Kırım için kaybedilmişti. 991'de (1583) Terek üzerinde Rus kuvvetleri Dağıstan'dan Kırım'a gitmekte olan Osmanlı ordusuna tâciz hücumları yaptılar. Böylece gerek Kırım Hanlığı gerekse Osmanlı Devleti için yeni bir dönem başlamış oldu. Bu dönemde esas mesele, Moskova Çarlığı'nın Kafkasya ve Karadeniz'e doğru genişlemesini durdurmak. Zayıflamış olan hanlık Rusya'ya karşı ancak Osmanlı himayesi sayesinde varlığını koruyabildi ve akınlarını sürdürdü. Diğer taraftan Kırımlılar, yalnız kuzeyde değil İran ve Macaristan cephelerinde de Osmanlılar'la gittikçe daha sıkı iş birliğinde bulundular. Macaristan'a 950'de (1543), Kalgay Emin Giray kumandasında bir Kırım ordusunun gittiği bilinmektedir.

Osmanlılar'ın İran ve Avusturya ile uzun savaşlara giriştiği 1578-1606 yılları arasında Kırım kuvvetlerine ihtiyacı daha da arttı. Kırım'ın Rus Kazakları'nın saldırılarına açık kalmasına bakılmaksızın hanların her yıl ısrar ve tehditlerle sefere çağırılması (İran seferine ilk defa 986/1578'de Kalgay Âdil Giray, ertesi yıl II. Mehmed Giray iştirak etti), Osmanlı serdarlarının hanlara kendi maiyetlerinde bir kumandan muamelesi yapmak istemeleri Kırım'da ciddi muhalefetlere yol açıyordu. Hatta Kırımlılar bu muhalefeti açık bir isyana kadar götürdüler. II. Mehmed Giray sadece isyan yoluna sapmakla kalmadı, aynı zamanda Kefe üzerinde hak iddia etti ve şehri kuşattı. Fakat İstanbul'dan gönderilen yeni han II. İslâm Giray tarafından katlettiler (992/1584). Maktul hanın oğlu Saâdet Giray, Kıpçak bozkırından Nogaylar'la gelerek II. İslâm Giray'ı kaçırdı ve Kefe önünde Osmanlı kuvvetleriyle çarpıştı. Nogaylar ve Don Kazakları ile birlikte yaptığı ikinci teşebbüste de başarı kazanamadı. Kardeşi Murad Giray Moskova'ya giderek Kırım'ı istilâ tehdidinde bulundu. Bu durum Osmanlılar'ı çok endişelendirdi. II. İslâm Giray sonunda Osmanlı yardımı sayesinde tahtına yerleşebildi ve ilk defa olarak hutbede padişahın adını da okutmaya başladı (fakat para daima Giraylar adına basılmıştır). Osmanlılar, II. Gazi Giray'ın hanlığı döneminde (1588-1607) kendilerine sadık bir müttefik buldular. II. Gazi Giray, yalnız Macaristan'da Habsburglar'a karşı yapılan savaşlara değil Anadolu'da Celâlîler'e karşı girişilen mücadelelere de çağrıldı. Onun döneminde Kırım'da Osmanlı nüfuzu her sahada kuvvetlendi.

Osmanlı Devleti'nin iç karışıklıklardan kurtulamadığı XVII. yüzyılın ilk yarısında, her tarafta olduğu gibi Kırım'da da İstanbul'un nüfuz ve otoritesi ciddi bir imtihan geçirmiştir. Canbeg Giray padişaha bağlı bir han olarak 1610 ve 1635 arasında üç defa hanlığa getirildi ve daima Mehmed Giray ve Şâhin Giray'ın saldırılarına uğradı. Bu ikisi, Kıpçak bozkırındaki Nogaylar'ın ve Rus Kazakları'nın iş birliğiyle hanlığı zorla ele geçirdikten sonra babaları rakip han Saâdet Giray ve dedeleri âsi han II. Mehmed Giray gibi bağımsız hareketlere kalkışmışlar, imparatorluğun düşmanı I. Şâh Abbas'la dostça münasebetlere girişmişler, 1019'da (1610) Osmanlı kuvvetlerini ve İstanbul'un gönderdiği hanı mağlûp ederek Kefe'yi zapta muvaffak olmuşlardır. Bu karışıklık esnasında kuzeyde Rus Kazakları kuvvetlenerek Osmanlı ve Kırım topraklarına saldırıya başladılar. 1023'te (1614) Sinop'u yaktılar, 1021'de (1612) Ahyolu'nu ve 1034'te (1625) İstanbul Boğazı'nda Yeniköy'ü yağmaladılar. Nihayet 1637'de Azak Kalesi'ni zapta ve burayı Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin karşı saldırılarına rağmen beş yıl ellerinde tutmaya muvaffak oldular. XVII. yüzyıl boyunca Rus Kazakları yalnız Kırım için değil Osmanlı Devleti için de belli başlı bir mesele halini almıştır.

III. İslâm Giray devri (1644-1654), Kırım Hanlığı'nın Osmanlılar'la sıkı iş birliği halinde kuzeydeki düşmanlarına karşı harekete geçtiği bir devirdir. İslâm Giray 1644-1647 yıllarında Rusya'ya ve Kazaklar'a karşı dört büyük sefer yaptı. Zaporog Kazakları'nı Lehistan'dan ayırarak kendi tarafına çekmesi en büyük başarısıdır. Nitekim Kazak hatmanı Hmelniński önce onun, daha sonra da Osmanlı padişahının metbûlûğunu tanımıştır. Bu sayede İslâm Giray 1648-1653 yılları arasında Lehistan'a seferler yaptı. Bu memlekete karşı İsveç'le siyasî münasebetler kurdu. Fakat Lehistan'la barış imzalayınca Kazaklar yeniden Rusya'ya yanaştılar (1654).

Köprülüler idaresinde kalkınan Osmanlı Devleti, Lehistan'dan Podolya'yı aldıktan sonra Kazaklar üzerinde hâkimiyetini kurarak Ukrayna'ya yayılmak temayülünü gösterdi. Bu teşebbüs 1089'da (1678) Ruslar'la Osmanlılar arasında ilk büyük savaşa yol açmıştır. Merzifonlu Kara Mustafa Paşa kumandasında büyük bir ordu, Kırım Hanı Murad Giray'ın (1678-1683) ordusuyla Ukrayna'da Çehrin Kalesi'ni çetin bir savaştan sonra ele geçirerek tah-

rip etti. Kazaklar da Osmanlı himayesi altına alındı. Fakat bu çok sürmedi. Viyana bozgunuyla başlayan büyük ric'at esnasında kuzeydeki bütün kazançlar kaybedildi. Ruslar, Avrupa'da kurulan mukaddes ittifaka katılarak (1686) Kırım'a ve Azak Kalesi'ne taarruzlara başladılar. Kırım Hanlığı'nın Rusya İmparatorluğu'na ilhakı ile neticelenen devreye girmeden önce, 1683-1699 savaş yıllarında hanlığın Hacı Selim Giray idaresinde (1671-1704 arasında dört defa han) Osmanlılar'la hayati mahiyette iş birliğine temas etmek gerekir. Ruslar'ın Kırım'ı istilâ teşebbüslerine karşı Kırımlılar'ın müdafaası ve Besarabya'da Leh kuvvetlerinin saldırılarını bertaraf etmesi ilk felâketli savaş yıllarında Osmanlılar'ı büyük bir endişeden kurtardı. Bundan başka Kırım kuvvetlerinin 1688'de Sırbistan'da Kaçanık Boğazı'nda Habsburg ordusunu püskürtmesi savaşın gidişinde bir dönüm noktası teşkil etti. Hacı Selim Giray, savaşın sonuna kadar sık sık değişen sadrazam ve padişahlar karşısında uzun zaman mevkiini koruyarak İstanbul'da devlet işlerinde üstün bir nüfuz kazandı, hatta bir defasında padişah sadrazamını seçerken onun görüşünü dahi almıştı. Selim Giray bu sayede savaşın sevk ve idaresinde birlik ve devamlılık sağladı ve şüphesiz devletin daha büyük felâketlerden korunmasında âmil oldu. Bununla beraber Rus çarı 1696'da Azak Kalesi'ni zaptederek İstanbul Muahedesi ile (1700) burayı elinde tutmayı başardı. Yeni han II. Devlet Giray, yeni kaleler ve Azak'ta bir donanma yaptıran Petro'nun hummalı hazırlıklarını bildirek İstanbul'u harekete geçirmeye çalışıyor, yeni bir savaşla Rus tehdidini son verebileceğini düşünüyordu. 1702'de azledildikten sonra 1708'de tekrar hanlığa getirilince bu maksadında muvaffak oldu. İsveç Kralı XII. Karl ile birleşerek Bâbüâli'yi çara karşı savaş açmaya ikna etti. Fakat Prut'ta (1711) çarın ezilmesi fırsatını kaçırdığı iddiasıyla Baltacı Mehmed Paşa aleyhinde bulundu.

Rus kuvvetleri ilk defa 1736'da Münich kumandasında Kırım yarımadasını istilâ etti. Bahçesaray zaptedilerek yakıldı; 2000 ev ile hanların sarayı kül oldu. Bu arada Selim Giray'ın kurduğu zengin kütüphane mahvoldu. Kalgayların merkezi Akmesicid aynı âkıbete uğradı. Ruslar, Lascy idaresinde 1737 ve 1738 yıllarında da gelerek tahribatı sürdürdüler. Prut'ta geri verdikleri Azak Kalesi'ni Belgrad Antlaşması ile (1739) tekrar ele geçirdiler. Yeni tehlikelere karşı Arslan Gi-

ray (1748-1756) yarımadaadaki istihkâm-ları takviyeye çalıştı. 1760'ta Rus Kazak-ları'nın saldırısı etkili oldu. Kabartay'da yeni Rus kalelerinin inşası hanlığın bu yönden de tehdit altına girmesine yol aç-tı. Ruslar'ın Lehistan'da yerleşmesi ve Kırım hanına ait Balta şehrine sığınmış olan Leh konfederelerini takiple bu şehri zapt ve tahrip etmeleri yeni bir Osmanlı-Rus savaşına sebep oldu. Bu savaş (1768-1774) Kırım için felâketle neticelenmiş-tir. 1769 yılı başında Kırım Giray'ın Besa-rabya'dan Rus topraklarına başarılı bir akınından sonra Rus orduları 1770'te Bucak'ı, 1771'de Prens Dolgorukiy idaresin-de Kırım yarımadasını istilâ ettiler. Kırım Hanı III. Selim Giray güçlükle kurtulup İs-tanbul'a geldi. Bu savaş esnasında Kırım-lılar'la Osmanlılar arasında anlaşmazlık-lar ve idaresizlikler hakkında Osmanlı se-raskerinin kâtibi Necâti Efendi'nin hâtı-raları dikkate değer tafsîlât ihtiva etmek-tedir. Bu ümitsiz durumda hanlığı Os-manlılar'dan tamamıyla bağımsız hale getirmek isteyen mirzalar kuvvetli bir mevki kazandılar. 1772'de Rus işgali al-tında toplanan kurultayda Osmanlılar'ın tayin ettiği Maksud Giray'ı tanımadılar ve Sâhib Giray'ı Kırım'ın müstakil hanı seç-tiler. Moskova'ya mirzalardan oluşan bir heyet hareket etti. Küçük Kaynarca Ant-laşması'nın (21 Temmuz 1774) 3. madde-siyle Kırım, Bucak, Kuban, Yedisian, Cam-boyluk ve Yediçkul (Yedicek) Tatar ulusları ... serbest ve tam mânâsıyla müstakil tanınacaklar, kendi rızâ ve muvafakatle-riyle Cengiz soyundan seçilecek hanların hükmü altında olacaklar ve han herhangi bir yabancı devleti nazarı itibara almadan onları kendi kadim kanun ve âdetlerine göre idare edecek, bu sebeple ne Rusya ne de Bâbiâli hiçbir suretle hanın intihabına ve tahta çıkışına karışmayacaklar ... kendi kendilerini idare eden ve Allah'tan başka kimseye tâbi olmayan bütün diğer devletlere yapılan aynı muameleyi yapacaklar; fakat Tatarlar müslüman oldukları-ndan ve sultan da İslâm'ın halifesi sayıldığından bu uluslar kendisine şeriatın emrettiği şekilde muamele edecekler, bu-nunla beraber bu, onların yukarıda teyit olunmuş siyasi ve mülkî hürriyetlerini tehlikeye düşürmeyecek mahiyette ola-caktır.

Padişahı müslüman Kırımlılar'ın halife-si tanıyan bu madde çelişki ihtiva ediyordu, bu suretle ilerideki çeşitli güçlüklerin kaynağını oluşturdu. Kırım yarımadası ile Bug ırmağından Kuban ırmağına kadar Tatarlar ve Türkler'in oturdukları bölge-

ler müstakil Kırım hanının idaresinde ba-ğımsız ilân edilmekle beraber muahede-nin diğer maddeleriyle Rusya önemli nok-taları, Azak denizi ağzının iki tarafında Yeni-Kale ve Kerç, Dinyepr ağzında Kıl-burun Kalesi ve etrafındaki boş araziye büyük ve küçük Kabartaylar'ı imparator-luğuna ilhak ediyordu. Bu şartlar altında hanlığın bağımsız bir varlığa sahip olması imkânı yoktu ve bu ileride yapılacak ilha-kı kolaylaştırmak için bir siyaset hilesin-den başka bir şey değildi. Moskova'ya gi-den bağımsızlık taraftarı mirzalar ve Şâ-hin Giray Osmanlılar'a karşı bir alet ola-rak kullanıldı. Diğer taraftan Osmanlılar da Özi (Oçakof) Kalesi'ni ellerinde tutuyor-lar ve hilâfet maddesi sayesinde hanlığın bağlılığını devam ettirebileceklerini umu-yorlardı. İki taraf da istiklâlini teyit ettik-leri devleti himaye altına almak için ka-pıyı açık bırakmışlardı. Bu durum Kırım'da korkunç bir iç savaş doğurmuş ve memleketin felâketiyle neticelenmiştir.

Kurultayın seçtiği II. Sâhib Giray, Rusya tarafından gelen tehlikeyi görerek çok geçmeden Osmanlı taraftarı gruba tâbi oldu. Müslüman halkın ekseriyeti ve ule-mâ Osmanlılar'a karşı daima bağımsızlık davası güden mirzalardan ayrılıyordu. Beyler ayaklanarak hanı İstanbul'a kaç-maya mecbur ettiler. Fakat tahta çıkarmak istedikleri Devlet Giray, Ruslar tara-fından desteklenen Şâhin Giray'ın saldırı-larına dayanamadı. Şâhin Giray, Taman'da yerleşerek bir kısım mirzaları kendi tarafına çekti. 1776'da Rus kuvvetlerinin yardımıyla Devlet Giray'ı mağlûp edip kaç-maya mecbur etti. Ruslar Orkapı'da da yerleştiler. Şâhin Giray, Ruslar'ın bağım-sız Kırım Hanlığı için vaad ve taahhütleri-ne inanmış görünmektedir. Rus ordu-sunda bulunarak Batı medeniyetini ol-dukça tanımış olan Şâhin Giray, Osmanlı halifesinden tamamıyla ayrılmayı ve Rus-ya örneğine göre bir Batı devleti oluşturma-yı düşünüyordu. Avrupa âdetlerini almak, ordusunu Batı usullerine göre düzenlemek, mirzaların feodal durumuna son vermek istemesi ve vergileri arttır-ması umumi hoşnutsuzluğa yol açtı. Müslüman ahali ona Ruslar'ın ortağı bir kâfir gözûyle bakmaya başladı. Kırım'da ve Kuban'da bulunan Ruslar'dan birçoğu halk tarafından katledildi. Hücuma uğ-rayan Şâhin Giray da yaralı halde Bahçe-saray'dan kaçıp hâmillerinin yanına sığın-dı. İstanbul'dan tayin edilen Baht Giray Osmanlı yardımcı kuvvetleriyle gelip tahta çıktı. Çok geçmeden Şâhin Giray Rus kuvvetleri sayesinde tekrar duruma hâ-

kim oldu. Ruslar Kefe'yi ve diğer Kırım limanlarını işgal ettiler (1777 kışı). Şâhin Giray'a karşı padişahın gönderdiği Selim Giray'ın yaptığı iki teşebbüs de başarısız-lıkla sonuçlandı (1778). Müslüman Kırım halkı şimdi kütle halinde Türkiye'ye kaç-maktaydı. Ruslar onların yerine bu tarihte 75.000 kişilik bir muhacir kütlesi getirip yerleştirdiler. Memleket boşalmaya ve harap olmaya yüz tuttu.

Kırım'da durum Rusya ile Osmanlı Dev-leti arasında savaşı kaçınılmaz bir hale getirmişti. İki taraf arasında başlayan müzakereler nihayet Aynalıkavak Tenkih-nâmesi'yle (10 Mart 1779) neticelenerek savaş ihtimalini bir müddet için bertaraf etti; bu antlaşmada Kırım hanının tam istiklâline ait Küçük Kaynarca Antlaşma-sı'nın 3. maddesi açıklandıktan sonra 3 ve 4. maddelerde Ruslar üç ay yirmi gün içinde Kırım ve Taman'ı boşaltmayı ve hiçbir bahaneyle yeniden bu yerlere asker sokmamayı taahhüt ettiler. Bâbiâli de aynı hususu ve tayin edilen usul dairesin-de Şâhin Giray'ı han tanımayı kabul etti. Ruslar bu şartları kabule mecburiyet duy-dular; zira padişahın tasdiki olmadıkça Kırımlılar'ın ekseriyeti Şâhin Giray'ı han tanımak istemiyordu. Diğer taraftan Os-manlı Devleti de Rus işgalinde bir Kırım görmektense müstakil bir Kırım görmeyi tercih ve hanlık üzerinde hâkimiyetin tamamıyla lafzî bir hale gelmesini kabul ediyordu. Fakat aynı antlaşmanın 5. mad-desinde Rusya, Özi'nin kuzeyindeki bölge üzerinde padişahın hâkimiyet iddialarını kabul etmesi için han nezdinde aracılık yapmayı vaad ediyordu. Bu kurnazca hazırlanmış bir madde idi. Ruslar, fiilen sa-hip oldukları bu arazi için hanla padişahı ihtilâf haline sokmak ve kendileri hanın hâmilere gibi görünmek maksadını gütmekteydiler. Antlaşmanın ardından Os-manlı Devleti, Kuban ve Karadeniz kıyıla-rındaki Nogaylar'la Çerkezler'i kendi te-baası olduğu iddiasıyla Kırım Hanlığı'n-dan ayırmaya çalıştı. Bu suretle Osman-lılar, Kırım kendi kontrollerinden çıktığı için hiç olmazsa onun Karadeniz'in kuzeyindeki tâbi bölgelerini muhafazaya çalış-ıyordu. Rusya ise ileride kendisinin ele geçirmesi için bu toprakların hanlığa bağ-lı kalmasında ısrar ediyordu. Kuban Türk-leri Şâhin Giray'a karşı ayaklandılar ve gönderdiği kuvvetleri yendiler. Kırım halkı da ayaklandığından han tekrar Yenika-le'ye, Ruslar'a sığındı. Toplanan kurultay padişaha mahzarlar yolladı (Eylül 1782). Beş yıl önce padişahın han olarak gönder-diği Baht Giray tekrar ortaya çıktı. Fakat

KIRIM

çok geçmeden Şâhin Giray Rus kuvvetleriyle geri geldi. Rus generali Potemkin çocuk ayırt etmeden 30.000 Kırım'lı'yı katletti (Howorth, II, 601) ve Kırım çarlığın bir vilâyeti haline getirildi (8 Nisan 1783). O sırada yeni bir savaş açacak durumda olmayan Osmanlı Devleti, 8 Ocak 1784'te İstanbul'da imzaladığı bir antlaşma ile Kırım, Taman ve Kuban'ın Rusya'ya ilhakını tanıdı. Kuban nehri iki taraf arasında hudut sayıldı. 1787'ye doğru Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yeni bir savaş başladı. Kırım gibi müslüman bir memleketin çarların idaresine terkini kimse hazmedemiyor, bütün Karadeniz'in kuzey kıyılarında yerleşen Ruslar'ın bizzat İstanbul için açık tehditleri tahammül edilmez bir hal olarak görülüyordu. Osmanlılar için yeni savaşın gayesi Kırım'ı kurtarmaktı. Bu savaş esnasında Şehbaz Giray ve ardından Baht Giray, han unvanıyla Osmanlı ordusunda Bucak Türkleri'nin başında Ruslar'a karşı savaştılar. Fakat mağlûp olan Osmanlı Devleti Yaş Antlaşması ile (1792) Dinyestr'e (Turla) kadar ihtilâflı araziye Rusya'ya terketti. Rusya Bucak'ın da (Besarabya) vaktiyle Kırım hanlarına tâbi olduğunu iddia etmekten geri kalmadı. Burasını ancak yeni bir savaştan sonra 1812'de Bükreş Antlaşması ile ele geçirdi. Bu şekilde vaktiyle Kırım Hanlığı'na tâbi Türk müslüman nüfusla meskûn bütün memleketler Rus hâkimiyeti altına girmiş oldu.

Teşkilât. I. Hacı Giray'dan itibaren Kırım Hanlığı'na tâbi yerler Kırım yarımadası, Taman, Kıpçak ve Kabartay bölgelerinden ibarettir. Bu dört bölge, hanlığın sonuna kadar birbirinden ayrı olarak özelliklerini korumuştur. Han Kırım yarımada-

dasında Bahçesaray'da otururdu. 1475'ten itibaren güneyde Kefe, Sudak ve Mangup limanları civardaki araziyle birlikte doğrudan doğruya Osmanlı padişahına tâbi oldu ve Kefe'de sancak beyi ve bazan beylerbeyi rütbesinde bir Osmanlı valisi yerleşti. Mengli Giray, Osmanlı padişahı ile yaptığı anlaşmayla bu yerler üzerinde hâkimiyeti resmen terketmişse de daha sonra gelen bazı Kırım hanları bu kaleler yahut hiç olmazsa civarındaki arazi üzerinde hak iddia etmekten geri kalmamışlardır. 1539'da Sâhib Giray, "top menzili" berisindeki arazinin hanların hükmünde olduğunu iddia etmiştir. Sonradan Kazak ve Rus taarruzları karşısında Kırım hanları, Osmanlılar'ın Özi (Dinyepr) ırmağı ağzında Özi Kalesi'ni ve Kerç Boğazı'nda Yenikale'yi inşa ve muhafaza etmelerine razı olmuşlardır. Kırım yarımadasının kuzey bölgesindeki stepelerde muhtelif devirlerde gelmiş yarı göçebe kabileler dolaşmaktaydı. Bunlar, Kırım'daki askerî kuvvetleri teşkil etmekte olup Kayalaraltı denilen içtimâ mevkîinde kazılı bulunan damgalara göre hemen hemen belli başlı bütün Türk ve Moğol kabilelerini temsil etmekteydiler (Akçoraklı, tür.yer.).

Yarımada, kuzeydeki berzah yani Orkapı üzerinde Baron de Tott'un dahi hayranlığını çeken, eski devirlerden kalma sağlam bir istihkâmla Kıpçak bozkırından ayrılıyordu. Orkapı'nın muhafazası Orbeyine havale edilmişti. Kırım hanlarına tâbi Kıpçak bölgesinin sınırları başlangıçta kuzeyde Belgorod'a kadar uzanmaktaydı. Fakat Kıpçak sahası Karadeniz'in kuzeyinde Prut ırmağından Azak'a kadar bütün step bölgesini içine almaktaydı. I. Mengli Giray 1484'te, II. Bayezid Akkirman seferine geldiği zaman Kavşan kasabasını ve yöresini alarak Besarabya'da hâkimiyetini genişletmiştir. Kıpçak sahasında Nogaylar oturmaktaydı. Bunlar, 1767'ye doğru Baron de Tott geldiği zaman hâlâ büyük kısmı itibarıyla göçebe hayatı sürdürmekle beraber Bucak'ta, Akkirman dolaylarında şehir ve köylere yerleşmişlerdi. Steplerdeki göçebeler de bu zengin topraklarda önemli miktarda hububat ziraatıyla meşgul olmakta, mahsulü Kırım'a ve İstanbul'a sevk etmekteydiler. XVIII. yüzyıl boyunca İstanbul'da birçok defa kıtlık tehlikesi bu bölgeden yapılan hububat sevkiyatıyla önlenmiştir. XVIII. yüzyılda Kıpçak Nogayları, Dinyestr ile Prut ırmakları arasında Bucak Türkleri, Dinyestr ve Bug arasında Yedisian Türkleri,

ri, Bug ve Kırım arasında Camboyluklar olarak üç büyük gruba ayrılmışlardır.

Kırım hanları için başlangıçtan itibaren Kıpçak bozkırlarındaki Nogaylar'ı kontrol altına almak hayati bir önem taşıyordu. 1523'te I. Mehmed Giray'ı katleden Nogaylar, I. Sâhib Giray zamanında yarımada'yı istila ile tehdit ettiler. Bu han ancak 1546'dan itibaren "Nogay kırgını" denilen bir sıra kanlı sefer neticesinde bunlara hanlık hâkimiyetini tanıtabildi. Bu devirde Kiçi - Nogay kabilelerinden bir kısmı Kırım'la Akkirman arasındaki sahaya göçürülmüştü. XVIII. yüzyıl başlarında Kalmuk baskısı altında Ulu - Nogay kabilelerinden bazılarının Yedisian, Yembulad ve Yedicekler'in de Kuban havzasında Karadeniz'in kuzeyinde adlarıyla gösterilen bölgelere göç ettikleri bilinmektedir.

Nogaylar'ın hana tâbiyetleri gevşek olup bunlar hanlık iddiasında bulunanlarla yahut Ruslar ve Kazaklar'la birleşerek Kırım için çok tehlikeli olmuşlardır. Kırım hanları, bunları daha iyi bir şekilde itaat altında bulundurmak için zaman zaman yarımada'nın kuzeyindeki steplere getirip yerleştirmek istemişlerdir. Bunlardan Mansuroğulları hanlık içerisinde çok önemli roller oynamışlardır. Mansuroğulları'ndan Kantimur, 1620'den itibaren Osmanlılar nezdinde kazandığı nüfuzdan yararlanarak hanlar karşısında müstakil hareket etmeye başlamıştı. 1621'de Hotin seferinde temayüz etmiş ve Osmanlı Devleti kendisini Özi beyi yapmıştı. Kantimur, âsi Şâhin Giray'a ve Mehmed Giray'a karşı mücadeleleriyle nüfuzunu daha kuvvetlendirdi. Onun tahakkümüne tahammül edemeyen yeni han İnâyet Gi-

Şahin Giray'ın Türbesi – Rodos / Yunanistan

Canbeg Giray'ın Murad Reis Külliyesi içindeki türbesi – Rodos / Yunanistan

ray, üzerine hücum ederek Kantimur'u İstanbul'a kaçmaya mecbur etti. Orada Kantimur'a Silistre valiliği tevcih edildi. İnâyet Giray tekrar üzerine yürüyüp kabilesini yağma ettiyse de bu hareketi azline sebep oldu (1637). Çok geçmeden İnâyet Giray ve Kantimur IV. Murad'ın emriyle idam edildi. İstanbul hükümeti Kırım hanlarını zayıflatarak daha iyi itaat altında tutmak için Kantimur'dan itibaren Nogaylar'ı umumiyetle kendi nüfuz ve himayesi altına çekmeye çalışmıştır.

Bununla beraber ekseriyeti göçebe olan bu halk Osmanlı hâkimiyetini de sevmiyor, zaman zaman Boğdan'a taarruz ederek yağmalarda bulunuyordu. Bunların cezalandırılması, malların ve esirlerin iadesi için İstanbul'dan han görevlendiriliyordu, bu iş onunla Nogaylar arasında yeni çarpışmalara sebebiyet veriyordu. XVIII. yüzyılda stepteki Nogaylar giderek Rus nüfuzu altına girmeye başladılar. 1771'de Kırım'ı istilâ eden Dolgorukiy'nin ordusunda Nogaylar çoğunluğu oluşturmaktaydı. Ruslar bunların tekrar Kuban bölgesine göçmelerini teşvik etmişlerdir (Howorth, II, 1048). Taman yarımadası, Kuban havzasıyla birlikte göçebe Nogaylar'ın oturduğu ikinci bölgeyi teşkil etmektedir. Daha güneyde Kabartay'da Çerkez kabileleri de Kırım hanlarını metbû tanırlandı.

İlk Kırım hanları Hacı Giray, Mengli Giray ve I. Mehmed Giray'ın yarılıklarından anlaşıldığına göre Kırım Hanlığı'nın teşkilâtı hemen hemen tamamıyla Altın Orda geleneğinin devamından ibarettir. I. Sâhib Giray'dan itibaren Osmanlı müesseseleri kuvvetle nüfuz etmeye başlamış, II. Gazi Giray, II. İslâm Giray, Canbeg Giray ve Hacı Selim Giray zamanlarında Osmanlı kurumları ve medeniyeti Kırım'da gitikçe daha kuvvetlenmiş, Osmanlı divan usulü, timar sistemi taklit edilmiştir. Fakat devletin Altın Orda'dan intikal eden esas karakteri hiçbir zaman değişmemiştir.

Kırım Hanlığı esas itibarıyla feodal karakterde bir kabile aristokrasisine tâbi olmuştur. Altın Orda Devleti'nin son zamanlarında önemli rol oynamış belli başlı kabilelerden Şırınlar başta olmak üzere sırasıyla Argınlar, Barınlar ve Kıpçaklar'ın beyleri, "dört karaçı beyi" adıyla bu aristokrasinin en üst tabakasını teşkil etmekteydi. XVIII. yüzyıl ortalarında Abdülğaffâr Kırımî'ye göre (*İlmdetü't-tevârih*, s. 194) dört karaçı sırasıyla Şırınlar, Mansuroğlu, Barınlar ve Sicuvut (Siccut) beyleriydi.

Baron de Tott kendi zamanında bunları Şırınlar, Mansuroğlu, Sicuvut, Argınlar ve Barınlar şeklinde sıralamaktadır. Bu dereceleme kabilelerin hanla münasebetlerine göre zaman zaman değiştirilmiştir. Bahadır Giray, Mansuroğulları'nı âsi oldukları için Kırım'dan kovmuş, birçoğunu katliama uğratmıştı. Bunlar II. İslâm Giray zamanında geri çağrıldılar ve eski yerlerini aldılar. Yine Sicuvutlar'ın beyi, I. Sâhib Giray tarafından dört karaçı arasına yükseltilmişti (Seyyid Mehmed Rızâ, s. 93). Fakat Şırınlar birinci mevkii daima muhafaza ettiler. Şırın beyi "başkaraçı" yahut "başbey" unvanını taşır, han sülâlesinden kızlarla evlenirdi. Bu ailenin birçok üyesi han sülâlesi mensupları gibi Giray unvanını taşımaktaydı. Şırınlar'ın beyi devlet içinde handan ve hânedana mensup sultanlardan sonra en yüksek mevkii işgal etmekteydi. Şırın beylerinin Altın Orda Hanı Toktamış zamanında da başkaraçı (emîr-i kebîr) oldukları ve bu sıfatla sağ kol başına geçmiş buldukları bilinmektedir. Şırınlar'ın Kırım'da mâlikâne-leri Karasu ile Kerç arasındaydı.

Kural olarak kabileler bey ailesi içinde en yaşlısını bey seçerler ve bu seçim han tarafından onaylanırdı. Han onu azlemezdi. Kabileler beyleri vasıtasıyla hanın otoritesini tanırlar, yani bey âsi olduğu zaman kabile de âsi olurdu. Devlete feodal özelliğini veren bu sıkı kabile geleneği hanların otoritesini fazlasıyla tahdit etmekte ve iç savaşları kolaylaştırmaktaydı. Dört karaçı beyi Kırım'da en kuvvetli kabileleri, yani Kırım kuvvetlerinin büyük kısmını emirleri altında bulundurmaktaydı. Bu dört (sonraları beş) karaçı beyi hanın divanında otururdu ve onların reyî olmadan hiçbir önemli mesele hakkında karara varılamazdı. Onlar hanın seçildiği kurultaylarda da esas rolü oynamaktaydılar. Karaçı beyleri Cengiz Han yasaının, daha doğrusu Altın Orda geleneklerinin mutaassıp savunucuları sıfatıyla bu teşkilâtı bozabilecek her yeniliğe şiddetle karşı koymakta, kendi imtiyazları hususunda çok hassas bulunmaktaydılar. Genellikle hanların seçimi padişahın ziyade onlara, daha doğrusu Şırın beylerine tâbi olmuş ve onların istemediği han Kırım tahtında tutunamamıştır. Bunlar, ekseriya İstanbul'a beylerden birini bir mahzarla göndererek kimi han istediklerini bildirirlerdi. Kendi istedikleri han gönderilmezse muhalif vaziyet aırlar, Kayalaraltı denilen mevkide toplanarak kendi seçtikleri han etrafında mücadeleye giri-

şirler, yarımada'nın kuzeyindeki steplere çıkarak Nogaylar'la birleşirlerdi (bu rakip hanlar Saâdet Giray, İslâm Giray ve Mehmed Giray'dır). Fakat Şırın beyleri, Eminek Mirza'dan beri başbey sıfatıyla umumiyetle İstanbul'la iş birliği yapmışlar, böylece padişahla çatışma haline gelmeden nüfuz ve otoritelerini korumaya, hatta takviyeye muvaffak olmuşlardır. Şırın beylerinin, hanlığın Osmanlı himayesi altına girmesinde esas rolü oynadığı bilinmektedir. Fakat onlar, sonradan Moskova'nın entrikalarına uyarak hanlığın iç savaşlara sürüklenmesinde ve Rus istilâsı altına düşmesinde de başlıca rolü oynamışlardır. Ruslar Kırım'ı ilhak ettikten sonra Şırınlar'ın beyine 2000 rublelik bir tahsisat bağlamışlardır. Diğer taraftan Kırım ordusunu teşkil eden kabileler askerî yeniliklere, yeni bir ordu teşkilî fikrine her zaman şiddetle karşı koyarak memleketin Altın Orda devrindekinden bir adım ileri gitmesine müsaade etmemişlerdir. XVIII. yüzyılda Rus istilâlarının bir neticesi olarak Kırım'da batıya karşı bir alâka uyanmıştır. 1768'de Kırım Giray'ın Baron de Tott'tan Molière'in tercümesini istediği bildirilmektedir (*Mémoires*, s. 178). Nihayet Şâhin Giray Kırım'ın Petro'su olmak emelindeydi. Kuvvetli tesiri görülen Osmanlı merkezîyetçi sistemi dahi hanlığın kabilelere dayanan feodal teşkilâtını değiştirememiştir. Devlet işlerinde doğrudan doğruya oy sahibi olan karaçı mirzaları elinde daha birçok kabile beyi, mirza vardır ki bunlar da irsî asiller sınıfına mensuptur. Osmanlı kapıkulu sisteminin yerleşmesinden sonra meydana çıkan bazı büyük aileler ikinci bir asalet sınıfı teşkil etmişlerdir. Bunların birçoğu aslında Çerkez kölelerdir. Peyssonnel bunlar arasında Kudalak, Avlan, Kemal, Uzic ve Kaya ailelerini saymaktadır. Bunlardan en eskisi Kudalaklar'ın en yaşlı üyesi kapıkulu mirzalarının başı sıfatıyla kurultaya iştirak ederdi.

Toprak ve tebaa han ailesi ve mirzalar arasında timar olarak bölünmüştü. Timarlara hanın onayı ile tasarruf eden mirzalar vergileri kendileri için toplarlardı ve bunun karşılığında bizzat askerî hizmette bulunmaya ve timarına göre belli miktarda asker götürmeye mecburdular. Mirzalar kabile beylerinin özel bayrağı altında (büyük kabileler birden fazla bayrak altında) sefere giderlerdi. Bir kısım işlenmemiş arazi asil olmayan kimselere han tarafından şenletilmek şartıyla timar olarak verilmiştir. Bunlar çebebi unvanıyla anılmakta ve hanın silâhdarının kuman-

KIRIM

dası altında ayrı bir bayrak olarak sefere gitmekteydiler. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi'nin müşahedesine göre mirzalar topraklarını ekseriyetle hıristiyan esirlere işletirdi ve bunların sayısı daha bu devirde yüz binlere varmaktaydı.

Bütün bu mirzaların üzerinde han ve onun sülâlesinden gelen sultanlar yer almaktaydı. I. Hacı Giray'ın yarlığında (1453) "oğlan" unvanıyla anılan bu sultanlardan her biri, savaşta mevki ve derecelerine göre değişen büyüklükte bir kuvvete kumanda ederdi. Cengiz Han yasası adı altında gösterilen geleneksel kurallara göre han veliaht makamında olarak küçük kardeşini kalgay seçmek mecburiyetindeydi. Daha küçük kardeşini yahut ekseriya oğlunu ikinci veliaht sayılan nüreddinlik mevkiine getirirdi. Kalgay ve nüreddinin ayrı sarayları ve divanları vardı. Yabancı hükümetlere, mahiyet itibariyle hanın yarlığı ile aynı olmakla beraber kendi adlarına yarlık gönderebilirlerdi. Hanlığa yıllık vergi (tıyış) gönderen devletler (Moskof Çarlığı, Leh Krallığı) onların hiselerini göndermezlerse handan müstakil olarak o devlete karşı hasmane harekette bulunmakta serbesttiler. II. Gazi Giray kalgaylığa ve nüreddinliğe kendi çocuklarını getirip diğer sultanları katliamla tehdit ederek şüphesiz Osmanlı padişahı örneğine göre mutlak hâkimiyetini tesis etmişse da sultanlardan birçoğu Rumeli'de Çirmen sancağında padişahı aldıkları mâlikanelere sığınmışlardır. Osmanlı padişahı veya Kırım aristokrasisi için bunlardan birini hanlığa getirmek her zaman mümkündü.

Kuban, Bucak ve Yedisana vilâyetlerinin umumi valileri, daha doğrusu bu üç bölgedeki Nogaylar'ın kumandanları sultanlar arasından seçilirdi ve serasker sultan unvanı taşırlardı. Bunların da ayrı sarayları ve divanları vardı. Or beyi mevki ise umumiyetle Şırın beylerine verilir ve mevkileri serasker sultanlardan sonra gelmekteydi.

XVI. yüzyıldan itibaren tıyış defterlerinde, Rus çarı veya Leh kralı tarafından "bölek" gönderilen bütün büyük mevki sahiplerinin pâyeleri sırasıyla gösterilmiştir. Hanın annesi veya karılarından birine bağlı ana-bey, hemşiresine ve kızlarının en büyüğüne bağlı uluğ-hani mevkileri seraskerlerden sonra en yüksek sayılmakta olup hususi daire ve gelirleri vardı. Bu kadınlar kâhyaları vasıtasıyla kendilerine tahsis edilen köylerin vergilerini toplatırlardı. Tıyışta önemli payları vardı.

Devlet işleri hanın bizzat başkanlık ettiği bir divan tarafından yürütülmekte olup üyeleri şunlardı: Kalgay, nüreddin, Bucak, Yedisana, Kuban seraskerleri (Bahçesaray'da iseler), Şırın beyi, müftü, uluğ-aga (vezir), kazasker, hazinedarbaşı, defterdar, aktaçbey, kilercibaşı, divan efendisi, kazasker nâibi, Bahçesaray kadısı ve kullar ağası.

Kapıcıbaşı ve kapıcılar kethüdâsı Osmanlılar'da olduğu gibi divana dahil olmayıp merasim işlerine bakmaktaydı. Önemli devlet işleri hanın başkanlığında fevkalâde hallerde toplanan kalgay, nüreddin, üç serasker, vezir, kazasker ve karaçı beylerinin katıldığı bir mecliste kararlaştırılırdı. Bu toplantılarda savaş ve barış gibi hayati meselelerde karaçı beylerinin oyu kesin bir mahiyet taşırdı. Şırın beyi lüzum görürse mirzaların başı sıfatıyla bu fevkalâde meclisi kendi başına toplayabilirdi. Buna umumiyetle hania bir ihtilâf çıktığı takdirde başvurulur ve toplantı Kayalaraltı mevkiinde yapılırdı. İşlerin yürütülmesi ve hanın otoritesinin yerleşmesi için yalnız onunla karaçı mirzaları arasında değil Bâbüali ile de mutabakat gerekiyordu. Hanlıkta düzenin devamı ve tutarlı bir siyasetin uygulanması, fiilen Şırın beyi ile padişahın veziriazamı arasındaki anlaşmanın devamına bağlı kalmıştır. Padişahın Kırım hanının arkasında olması, sultanların ve kabilelerin mücadelelerini frenlediği ve bu iç rekabetlerden faydalanmak isteyen Moskova'nın müdahalelerine set çektiği için hayati bir önemi haiz olmuştur. Şüphesiz hanlığın Kazan ve Astrahan düştükten sonra daha iki buçuk asır varlığını koruyabilmesi başlıca bundan ileri gelmiştir. Fakat diğer taraftan Osmanlılar'ın Kırım kuvvetlerini Orta Avrupa ve İran'daki savaş sahnelerinde fazlasıyla kullanmak istemesi, kabile aristokrasisinin hâkimiyetini desteklemeye ve Nogaylar'ı ayırmaya çalışması mukavemet hareketleri doğurmuş ve hanlığı zayıflatmıştır.

Baron de Tott'un başvekil diye vasıflandırıldığı hanın veziri yahut daha eskiden kullanılan unvanıyla uluğ-agası menşe itibariyle hanın kullarındandır. Vezirler, XVII. yüzyılda Sefer Gazi ile geçici bir zaman için devlet içinde birinci derecede nüfuz kazandılar da bu kuvvetli şahsiyet bunu ancak kalgaya karşı karaçı mirzalarıyla olan ittifakına borçlu idi. 1724'te han veziri Subhan Gazi de Şırın beyleriyle birleşerek Saâdet Giray'ı tahtı bırakmaya mecbur etmiştir. Sefer Gazi'nin ve

ondan sonra gelen nüfuzlu ağaların Moskof ve Leh başvekillerine gönderdikleri mektuplarda kendilerini Osmanlı veziriazamları tarzında vekil-i mutlak sıfatıyla anmaları bizi yanıltmamalıdır. XVIII. yüzyıl ortalarında, yani Osmanlı merkeziyeti sisteminin en çok yerleşmiş bulunduğu bir devirde dahi Baron de Tott, kabile aristokrasisi karşısında vezirin ve müftünün Osmanlılar'da görülen nüfuz ve iktidara hiçbir zaman sahip olmadıklarına işaret etmiştir.

Burada ulemânın devlet içinde önemli mevkiini ve rolünü unutmamak lâzımdır. Kırım'da İslâmî tahsil ve terbiyeye verilen önem, medreselerin çokluğu, şehir ve köy ahalisinin dindarlığı hemen bütün seyyahlar tarafından belirtilmiştir. Kırım idarî olarak kırk sekiz kadılığa ayrılmış olup (bunlardan üç sahil kadılığı Osmanlı idaresine tâbi idi) sivil idare ve bütün hukukî işler kadıların yetkisi dahilindeydi. Bunların adli ve idarî faaliyetlerini gösteren ve Osmanlıca yazılan sicillerden 124 kadarı Leningrad Müzesi'ne nakledilmiştir.

Hanın ordusu, mirzalara tâbi kabile kuvvetlerinden başka Nogaylar'dan ve kapıkulundan oluşur. Kuban, Yedisana, Bucak seraskerlerinin getirdikleri Nogay kuvvetleri kendi mirzaları kumandasında hareket eden kabile kuvvetlerinden meydana gelir. Kapıkulu, maaşları padişah tarafından verilen hanın hassa kuvvetidir. İlk defa 1532'de Sâhib Giray İstanbul'dan tayin edilen han sıfatıyla Kırım'a gönderilirken rakiplerine karşı padişah tarafından maiyetine altmış topçu, 300 cebeci, 1000 sekbandan oluşan bir kuvvetle kırk müteferrika, otuz çavuş ve altmış timar ve zeâmet sahibi verilmişti. Sekban bölüklerinin kumandanı başbölükbaşı divanın toplantılarında bulunursa da oyunu kullanamazdı.

Kırım kuvvetlerinin esas kısmını teşkil eden atlılar, geleneğe sıkı sıkıya bağlı olup ateşli silâhlara rağbet etmedikleri gibi Osmanlılar da bilhassa Kefe üzerinde zaman zaman uyanan iddialar sebebiyle hanlığın bir topçu kuvvetine sahip olmasını istememişlerdir. Bununla beraber Kefe'den Osmanlı topçu kuvvetleri yeri geldiğinde Kırım ordusuna katılarak yardım etmişlerdir. Kırımîlar'ın savaş taktikleri, kollar halinde süratli çevirme ve baskın usulleriyle Türk-Moğol geleneğinin bir devamından ibarettir. Sefere çift atla giden Kırım askeri devrin en süratli süvarisiydi ve XVI. yüzyıldan itibaren Os-

manlı ordularının akıncısı hizmetini görmüştür. Kırımîliler, Rusları baskı altında bulundurmak ve zayıflatmak için Moskof topraklarına tahripkâr akınlar yaparlardı. Çarlığın buna karşı güney sınırlarında inşa ettiği bir dizi kaleye dayanan müdafaa sistemi her zaman yeterli olmamıştır. Rusya'ya ve Lehistan'a bu seferler kışın nehirler donduğu zaman yapıldı. Bu iki devlet hana haraç öderdi.

XVI. yüzyıl başından itibaren hanlık Rusya'yı daima en büyük düşman olarak tanımış, onun Volga havzasına ve Karadeniz'e ilerlemesini durdurmaya çalışmış, XVI. yüzyılda Lehistan ile, XVII. yüzyılda Kazaklar ve İsveç'le ittifak münasebetleri kurmuş, hatta bir aralık 1760'ta Prusya kralıyla dostane müzakerelere girişmiştir. 1767'de Fransız hükümeti, Lehistan'da Rus müdahalelerini önlemek için Kırım Hanlığı'nın Rusya'ya karşı önemini takdir ederek Bahçesaray'a Baron de Tott'u göndermiştir.

Hanlık, 1681 yılına kadar Osmanlı Devleti ile Rusya arasında siyasî münasebetlerde aracı olmak iddiasında bulunmuş, Osmanlı hükümeti de Kırım'ın kuzey işlerinde önemli mevkiini görerek siyasetini genellikle ona uydurmuştur. Rus elçileri İstanbul'a giderken mutlaka Bahçesaray'a uğramakta ve meselelerde han hükümetinin görüşünü öğrendikten sonra Osmanlı başşehrine geçmekteydiler.

BİBLİYOGRAFYA :

Feridun Bey, *Münşeât*, II, 480; Abdullah Çelebi, *Tevârih-i Deşt-i Kıpçak* (nşr. A. Zajazkowski), Warszawa 1966; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VII, 497-701; Seyyid Mehmed Rızâ, *es-Seb'u's-seyyâr fi ahbârî'l-mülûkî't-Tatar* (nşr. Kâzım Bek), Kazan 1248; V. Zernov-Feyzhanovlu, *Kırım Yurtuna ve Ol Taraflarına Dair Bolgan Yarıklar ve Hatlar*, Petersburg 1281; Peyssonnel, *Traité sur le commerce de la mer noire*, Paris 1787, II, tür.yer.; Baron de Tott, *Mémoires*, Amsterdam 1875, s. 167-168, 178; O. J. Howorth, *History of the Mongols*, London 1876-1929, II, 448-626, 1048; Halim Giray, *Gülbûn-i Hânân*, İstanbul 1327; Bursalı Mehmed Tâhir, *İdâre-i Osmâniyye Zamanında Yetişen Kırım Müellifleri*, İstanbul 1335; Abdülğaffâr Kırımî, *Umde-tü't-tevârih* (nşr. Necib Âsım, TTEM ilâvesi), İstanbul 1343; Osman Akçoraklı, *Kırım'da Tatar Damgaları*, Bahçesaray 1926; Kefeli İbrahim Efendi, *Tevârih-i Tatar Han ve Dağıstan ve Moskov ve Deşt-i Kıpçak Ülkelerininindir* (nşr. S. C. Kırimer), Pazarcık 1933; Akdes Nimet Kurat, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan Hanlıklarına Ait Yarıklar ve Bitikler*, İstanbul 1940; H. Schell, "Ein Schreiben des Krim Giray Khan an den Prinzen Heinrich den Bruder Friedrichs des Grossen", *Jean Dénys Armağanı*, Ankara 1958, s. 213-220; M. Bronevskiy, *Kırım* (trc. Kemal Ortaylı), Ankara 1970; A. Fisher, *The Russian Annex-*

ation of Crime 1772-1783, Cambridge 1970; Remmâl Hoca, *Târîh-i Sâhib Giray Hân* (nşr. Özalp Gökbilgin), Ankara 1973; B. Kerner-Heinkele, *Aus den Aufzeichnungen des Said Giray Sultan*, Freiburg 1975, s. 108-112; J. Matuz, *Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen*, Freiburg 1976; Halil İnalçık, "Kırım Hanlığı", *TDEK*, s. 943-954; a.mlf., "Yeni Vesikalara Göre Kırım'ın Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidnâme Meselesi", *TTK Belleten*, VIII/30 (1944), s. 185-229; a.mlf., "Osmanlı-Rus Rekabetinin Menşei ve Don-Volga Kanalı Teşebbüsü (1569)", a.e., XII/46 (1948), s. 349-402; a.mlf., "Han ve Kabile Aristokrasisi: I. Sahib Giray Döneminde Kırım Hanlığı", *Emel*, sy. 135, İstanbul 1983, s. 51-73; a.mlf., "Giray", *İA*, IV, 783-789; A. Benningsen v.dğr., *Le khanat de Crimée dans les archives du Musée du Palais de Topkapı*, Paris 1978; G. Veinstein, "Les tatars de Crimée et la seconde election de Stanislas Leszczynski", *Chaiers du monde russe et slave*, XI (1970), s. 24-92; I. Vásáry, "A Contract of the Crimean Khan Mangli Giray and the Inhabitants of Qırg-Yer from 1478-79", *CAJ*, XVI (1982), s. 289-300; B. Spuler, "Kırım", *EP* (ing.), V, 136-143.

HALİL İNALCIK

Rus İdaresi Dönemi. 1783'te Kırım'ı ilhak eden Rusya burada askerî bir idare kurdu. Bunun yanında ülkenin iktisadî kaynaklarının, nüfusunun, sosyal yapısının ve ahalisinin hayat tarzının tesbiti için eski hanlık yöneticilerinin bazılarının da görevlendirildiği geçici bir Kırım mahallî hükümeti tesis edildi. Gereken verilerin toplanmasıyla bu geçici idare vazifesini tamamladı ve 1784 başlarında Kırım'da tam anlamıyla Rus idarî yapısı yerleştirildi. Bu tarihten Çarlık devrinin sonuna kadar Kırım Tatarları'na hiçbir şekilde ülkenin idarî yapısında yer verilmedi. Kırım'da kurulan Rus idarî yapısı ülkeyi idarî, coğrafî, demografik ve sosyal açılardan Rusya'nın diğer bölgelerinden farklı bir statüye ve görünüme sahip olmasını önlemeyi ve onu Rus bölgeleri içinde eritmeyi amaçlıyordu. Bu bakımdan Kırım, idarî açıdan kendi başına bir eyalet halinde tutulmayarak Rus nüfus çoğunluğunun bulunduğu başka arazilerle birleştirildi. 13 Şubat 1784'te teşkil edilen Tavrida bölgesi (oblastı) sadece Kırım'ı değil yarımada'nın kuzeyindeki geniş step arazisini ve Taman bölgesini de içine almaktaydı. Yeni idarî birimde Kırım ibaresinin kullanılmasından özellikle kaçınılmıştı. Bölge 1796'da çok daha geniş Yeni Rusya eyaletiyle (Novorossiyskaya guberniyası) birleştirilirse de 1802'de tekrar ayrılarak Kırım yarımadasından ve kuzeydeki bazı geniş arazilerden oluşan Tavrida eyaleti oluşturuldu. Bu idarî yapı birtakım ufak değişikliklerle 1917'ye kadar varlığını sürdürdü.

Kırım'ı tam bir Rus-Slav ülkesi haline getirme amacıyla hareket eden Rusya burayı güneye yayılmada bir sıçrama tahtası olarak görmekte ve müslüman Kırım Tatarları'nın varlığını istememekteydi. Öncelikle Kırım'daki uzun yüzyıllara dayanan Türk-İslâm izlerinin sistematik bir şekilde silinmesine girişildi. Birçok yerin adı bilhassa Yunanca kökten isimlerle değiştirildi. Meselâ Akmescid "Simferopol", Gözleve (Kezlev) "Yevpatoriya", Kefe "Feodosiya" olurken eski Kırım Tatar köyü Ak-yar'ın üzerine kurulan deniz üssü de "Sivastopol" adını aldı. Ülkenin bağlı bulunduğu eyaletin adı da Antikçağ'lardaki Taur veya Tavr halkına izâfeten "Tavrida" oldu. Böylece Kırım'ın Rus değilse de hıristiyan Ortodoks bir geçmişe sahip olduğu ve buradaki Türk-İslâm halklarının sonradan gelme işgalciler sıfatını taşıdıkları gösterilmek istendi. Kırım Hanlığı'ndan, Osmanlılar'dan ve daha eski Türk-İslâm devirlerinden kalma tarihî eserler büyük tahribata uğradı.

Kırım Tatarları için çok daha büyük bir problem ise ülkeye yoğun bir şekilde Slav ve diğer gayri müslim unsurların iskânı ve Kırım Tatar köylülerinin topraklarının ellerinden alınmasıydı. Gerek bu nüfus nakli ve ekonomik sıkıntılardan kaynaklanan dinî, idarî ve psikolojik sıkıntılar, Kırım Tatarları'nın kitleler halinde ülkelerini terk ederek Osmanlı Devleti'ne göç etmelerine yol açtı. Kırım'ın Rusya tarafından ilhakından başlayarak 150 yıl boyunca kesintisiz devam eden bu göçler özellikle XIX. yüzyılda zirveye ulaştı. XX. yüzyılda Kırım'dan göç eden Kırım Tatarları'nın sayısı Kırım'da kalanların kat kat üzerindeydi. Göçler her yıl devam etmekle birlikte 1812, 1828-1829, 1860-1861, 1874, 1890 ve 1902 yıllarında büyük kitle göçleri vuku buldu. Büyük göç dalgalarının çoğunun Osmanlı-Rus savaşlarının hemen sonrasında gerçekleşmesi tesadüfî değildi. Her Rus-Osmanlı savaşı patlak verdiğinde Osmanlılar'a yardım edecekleri ve Ruslar'ı arkadan vuracakları gerekçesiyle Kırım Tatarları büyük baskılar altına alınmaktaydı. Bilhassa 22 Haziran 1853'te başlayan ve Kırım harbi olarak tarihe geçen Osmanlı-Rus savaşı sırasında Rus idarecileri Kırım Tatarları'na karşı çok sert tedbirler aldı. Savaş esnasında Kırım Tatarları'nın Kırım'dan sürülmesi bile düşünüldü. Rusya, 1856'da imzalanan Paris Antlaşması'nın ardından Kırım Tatarları'na daha büyük idarî ve iktisadî baskılar uygulamaya başladı. Toprakları ellerinden